

System edukacji oraz szkolnictwo wyższe w Republice Południowej Afryki

Iwona Piotrowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych, Instytut Geoekologii i Geoinformacji, Pracownia Dydaktyki Geografii i Edukacji Ekologicznej, 61-680 Poznań, ul. B. Krygowskiego 10

Wprowadzenie

Kluczowym filarem rozwoju każdego państwa jest system edukacji wdrażany przez określone, powiązane pod względem organizacyjnym i funkcjonalnym zespoły instytucji oświatowo-wychowawczych. Sposób ich powiązania jest ustalony na podstawie zasad polityki oświatowej i stanowi o strukturze organizacyjnej całego systemu (układ poziomy, np. szkoły ogólnokształcące, zawodowe oraz w układ pionowy, np. szkoły I stopnia – podstawowe, II stopnia – średnie, III stopień – szkoły wyższe), (Dereń 2011). System edukacji stanowi podstawowy układ społeczny w danym kraju, ponieważ ponosi odpowiedzialność za przygotowanie absolwentów szkół oraz wykształcenie umiejętności i postaw, które w przyszłości pozwolą im znaleźć odpowiednie miejsce na rynku pracy. Z. Kwieciński (1990) określił edukację jako (...) *procesy i oddziaływania, które przyczyniają się do rozwoju człowieka (w tym jego własny wysiłek) lub efekty tych procesów albo ogół instytucji i praktyk społecznych mających na celu oświatę, wychowanie, przystosowywanie czy edukowanie*. Według R. Scharfenberga (1998, za Rajkiewicz A. i in. 1998) edukacja to (...) *ciągły proces przekazywania wiadomości, umiejętności, systemów wartości i norm społecznych, dziedzictwa kulturowego danej społeczności z udziałem specyficznych instytucji*

społecznych, jakimi są szkoły, przedszkola i inne placówki. Natomiast W. Okoń (2007) stwierdził, że edukacja to: *Ogół procesów i oddziaływań, których celem jest zmienianie ludzi, przede wszystkim dzieci i młodzieży – stosownie do panujących w danym społeczeństwie ideałów i celów wychowawczych*. Z kolei S. Golinowska (2000) zauważyła, iż *Edukacja staje się jednym z najważniejszych, jeśli nie najważniejszym wyzwaniem przyszłości dla (...) społeczeństwa i państwa. Wynika to ze znaczenia edukacji dla rozwoju zarówno ekonomicznego, bo zgodnie z teorią human capital, wiedza jest warunkiem uruchomienia i absorpcji czynników wzrostu, jak i szerzej – rozwoju ludzkiego, bo człowiek wykształcony ma większe możliwości wyboru i szansę rozwoju swoich talentów oraz zaspokojenia aspiracji*.

Do podstawowych celów edukacji W. Okoń (1998) zaliczył cele społeczne (przez edukację społeczeństwo dąży do zapewnienia sobie warunków optymalnego rozwoju, poprzez ukształtowanie u młodzieży postaw i kwalifikacji pozwalających na wywiązywanie się przez nią w przyszłości z zadań społecznych) oraz cele jednostkowe (edukacja daje dobro oraz szczęście jednostkom). We wszystkich państwach podstawową instytucją wspomagającą rozwój jednostki i społeczeństwa jest szkoła, która jest traktowana jako (...) *instytucja oświatowo-wychowawcza, zajmująca się kształceniem i wychowaniem dzieci, młodzieży i dorosłych, stosownie do przyjętych w danym społeczeństwie celów, zadań oraz koncepcji oświatowo-wychowawczych i programów* (op. cit.).

Niezależnie od teoretycznego rozpatrywania edukacji i jej znaczenia, w każdym państwie jest ona realizowana odmiennie, będąc całkowicie podporządkowaną wyznaczanym wartościom, a niejednokrotnie przede wszystkim systemowi politycznemu. Takim przykładem może być system edukacji i szkolnictwo wyższe w Republice Południowej Afryki.

RPA jest państwem demokratyczno-parlamentarnym zamieszkiwanym przez ponad 50 mln ludności. Państwem, w którym PKB *per capita* osiąga wartość ponad 11 tys. USD i jednocześnie występują najwyższe na świecie nakłady na edukację, wynoszące około 20% wydatków państwa (5,3% PKB). Dla RPA problemem są nierówności w poziomie wykształcenia między bogatymi (Gauteng, Western Cape) a ubogimi prowincjami (Eastern Cape, KwaZulu-Natal). Widoczne jest to także w wykształceniu nauczycieli, którzy są słabo przygotowani do wykonywania zawodu oraz niewystarczającej infrastrukturze szkolnej (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Według Kistana Ch.¹ (2004) *System edukacji w RPA do roku 1994 podlegał regulacjom rasowym. Pochodzenie i kolor skóry determinowały miejsce zamieszkania, rodzaj szkoły, rodzaj wykonywanej pracy, uprawianego sportu czy formę spędzania wolnego czasu. Podobnie było z systemem edukacji, zarówno średniej, jak i wyższej*

¹ Dyrektor Biura Zapewnienia Jakości i Rozwoju w Uniwersytecie KwaZulu-Natal w RPA, a przez wiele lat dziekan Wydziału Edukacji oraz prodziekan Wydziału Nauk Humanistycznych byłego Uniwersytetu Durban Westville.

– oparty na rasizmie, nie dawał możliwości współpracy i koordynacji. Nierówne poziomy dofinansowania oraz zróżnicowane plany wykorzystania zasobów regulowane przez państwo, spowodowały ogromne rozbieżności w jakości edukacji oferowanej dla różnych grup narodowych. Efektem było to, że do lat 70. XX wieku 2 miliony dzieci nie uczęszczały do szkoły a 1/3 populacji była analfabetami. Obecnie około 18% populacji dorosłych nie potrafi czytać i pisać, co oznacza 9 mln analfabetów. Ogromną trudność i wyzwanie dla systemu edukacji stanowią języki urzędowe, których jest jedenaście. Czarnoskóra większość mieszkańców, czyli prawie 80% ludności mówi językami Bantu. W całości problemów odzwierciedlają się także skutki apartheidu, z których wynika słabsze wykształcenie ludności czarnej. *Największymi wyzwaniami dla południowoafrykańskiego systemu edukacji są więc z jednej strony nierówności wynikające ze względów ekonomicznych i ograniczonej dostępności szkół, a z drugiej – różnorodność etniczna i językowa (Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki, IBE).*

Zatem to ogromne zróżnicowanie społeczeństwa południowoafrykańskiego i wielodziesięcioletnie nierówności społeczne szczególnie odzwierciedlają się w systemie edukacji. Grupa dominująca, stanowiąca procentową mniejszość (biali), wykorzystywała sektor szkolnictwa instrumentalnie w celu realizowania swojej polityki wobec grup nieuprzywilejowanych (czarnych tworzących większość społeczeństwa). W takiej sytuacji edukacji przypisuje się funkcję opresyjną, a szkoła staje się miejscem, w którym odtwarzana jest struktura społeczna (Hejwosz-Gromkowska 2012). *Institucje szkolne stosują „przemoc symboliczną”, szczególnie dotkliwą dla tych jednostek, które są reprezentantami kultury „nielegalnej” w danym społeczeństwie (Szkudlarek 2009, za Hejwosz-Gromkowska 2012). Głównym celem takiego działania jest najczęściej akulturacja grup nieuprzywilejowanych (mniejszości) „w nurt własnej kultury i racjonalności (Gmerek 2011, za Hejwosz-Gromkowska 2012). Grupy dominujące mogą reagować bardzo różnie wobec grup etnicznych w zakresie edukacji stosując np. asymilacjonizm (przekazywanie mniejszości wartości i postaw grupy dominującej), marginalizację (nadawanie grupie społecznej statusu drugiej kategorii) lub pluralizm oraz wielokulturowość (szerzenie tolerancji wobec grup etnicznych i narodowych oraz uznanie ich odrębnych tożsamości), (Gmerek 2011, Heater 2004, za Hejwosz-Gromkowska 2012). Niestety, w ideologię apartheidu wpisana była polityka marginalizacji, szczególnie dotkliwa dla osób czarnoskórych (Heater 2004, za Hejwosz-Gromkowska 2012).*

Uwarunkowania historyczne systemu edukacji w RPA do 1994 roku

Głównym uwarunkowaniem rozwoju edukacji był czterdziestosześcioletni czas trwania apartheidu, ideologii zrodzonej z faszyzmu w 1948 roku. W 1952 r. wprowadzono *Prawo Edukacyjne Bantu*, według którego kształcenie rdzennych mieszkańców

zakładało, że nie mogą oni się równać z Europejczykami (Fiske 2004, za Hejwosz-Gromkowska 2012). Prawo to zakazywało czarnoskórym nauczycielom jakiegokolwiek krytyki rządu czy władz szkoły; w szkołach istniały posterunki policji a program nauczania pokazywał wyższość rasy białej i likwidował wszelką możliwość krytycznego myślenia (op. cit.).

Do 1994 roku RPA była rządzona przez mniejszościową Partię Nacjonalistyczną (*Nationalist Party*), która opowiadała się za apartheidem i systemem segregacji w życiu socjalnym, ekonomicznym, politycznym oraz w edukacji (Kistan 2004). W związku z tym system edukacji zbudowano na bazie segregacji rasowej, wspieranej także przez ustawę o rozmieszczeniu grup (*Group Areas Act*), na mocy której ustanowiono szczegółowy podział kraju i obszary dla poszczególnych grup narodowościowych. Grupy te były przyporządkowane do obszarów pod względem zamieszkania, edukacji, rekreacji, itd. Było więc niemożliwym, aby czarne dziecko mogło uczęszczać do szkoły w strefie białych i odwrotnie. W wyniku takiej polityki kolor skóry determinował to, gdzie należało przebywać, uczyć się, bawić i podróżować.

Tak stworzony przez reżim apartheidu system edukacji miał na celu odseparowanie od siebie czterech grup zamieszkujących RPA: białych, czarnych, Indian i mulatów. Każda z nich miała swoje własne departamenty edukacyjne, szkoły, college dla szkolenia nauczycieli, politechniki i uniwersytety. *Rząd nacjonalistyczny stworzył siedemnaście departamentów edukacyjnych w czterech prowincjach, a w nich następnie samorządowe „państwka”. Departamenty były o tyle niezależne, że każdy z nich miał swój własny program nauczania, politykę edukacyjną, egzaminy, politykę dotyczącą infrastruktury i administrację. Miały one również osobne i nierówne zasady zatrudniania, dlatego też płace nauczycieli różniły się drastycznie. Każdy departament pracował oddzielnie i nie istniał żaden system koordynacji ani współpracy* (Kistan 2004). Zróżnicowanie dotyczyło także nierównych stawek dofinansowywania departamentów przez państwo. *Na jednego białego studenta przypadała stawka prawie dziesięciokrotnie wyższa niż na czarnego, zarówno w zakresie szkoły średniej, jak i wyższej.* Powodowało to ogromne zróżnicowanie w systemie edukacji.

Podziały na uprzywilejowaną mniejszość i żyjącą w gorszych warunkach większość widoczne były już w szkole podstawowej. Czarnoskóre dzieci uczyły się w zdecydowanie gorszych warunkach. Widoczne jest to chociażby w relacji liczby nauczycieli i uczniów, niestety całkowicie zależne od rasy. Jak podają D. Krige, S. Cairns, B. Malalima, D. Scott, (1994, za Ch. Kistan 2004), liczba nauczycieli w 1994 roku przypadająca na 1 ucznia przedstawiała się następująco: Afrykańczycy (czarni) 1:41, Biali 1:19, Mulaci 1:23 oraz Hindusi 1:31. W ostatnich latach ten wskaźnik uległ poprawie i według Raport Instytutu Badań Edukacyjnych wynosi: dla dzieci afrykanerskich 1:39 i dzieci białych 1:18. Należy podkreślić, że przed 1994 rokiem tylko 15% nauczycieli posiadało dyplomy zawodowe, ale już w przypadku szkół dla białych dzieci 96% nauczycieli było przygotowanych do zawodu. Różnice występowały także w zakresie egzaminów wstępnych oraz wszystkich pozostałych egzaminów, które

były inne dla każdej grupy narodowościowej. Efektem tak prowadzonej edukacji była zdawalność o połowę wyższa wśród białych uczniów (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Skutki apartheidu dotyczą także szkolnictwa wyższego. Od lat 40. XX wieku ustawy rasistowskie bardzo ograniczały dostęp czarnoskórych studentów do kształcenia na wyższych uczelniach. W 1959 roku przyjęto prawo zabraniające przyjmowania osób czarnoskórych przez uniwersytety dla białych. W wyniku takich działań pod koniec lat 70. czarnoskórzy studenci stanowili zaledwie 20% wszystkich studiujących (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE). Poziom edukacji wyższej tworzyło wówczas 21 uniwersytetów i 15 politechnik funkcjonujących zgodnie z polityką rasową państwa. Z łącznej liczby 36. placówek kształcenia wyższego aż 19. przeznaczonych było dla białych. Zarówno położenie, struktura i infrastruktura uczelni oraz college dla nauczycieli, szczególnie w biednych dzielnicach, były w bardzo złym stanie. Efektem takiej sytuacji było zakwalifikowanie sektora edukacji wyższej ras nie-białych do kategorii instytucji upośledzonych historycznie (*Historically Disadvantaged Institutions HDI's*) oraz sektora edukacji wyższej białych do kategorii instytucji obdarowanych historycznie (*Historically Advantaged Institutions HAI's*), (Kistan 2004). Ta sytuacja uległa całkowitej zmianie po obaleniu apartheidu i zniesieniu segregacji rasowej (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Uwarunkowania systemu edukacji po roku 1994

W szkolnictwie w RPA od 1994 roku miały miejsce liczne reformy, jednak nadal wymaga ono zmian, jak np. dotyczących ujednoczenia w zakresie zarządzania edukacją na szczeblu rządowym (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE). Ch. Kistan (2004) napisał, że *W 1994 r. władzę objął nowy, demokratyczny rząd większościowy, którego najtrudniejszym zadaniem stało się zlikwidowanie różnic w systemie edukacji i stworzenie jednego, skoordynowanego systemu dla wszystkich, bez względu na kolor skóry i pochodzenie. Powstało wiele ustaw, regulacji i struktur, które miały na celu zniwelowanie różnic w edukacji. Najpilniejszą kwestią była budowa szkół i zapewnienie takich elementarnych dóbr jak woda, elektryczność, sanitarium. W tych wszystkich działaniach uczestniczył jeszcze Prezydent Frederik de Klerk, a po przeprowadzeniu pierwszych wolnych wyborów i wygranej partii Nelsona Mandeli rząd (...) dążył do stworzenia systemu kształcenia wolnego od podziałów rasowych, a jednocześnie dostatecznie elastycznego, aby zapewnić poszczególnym grupom etnicznym zachowanie własnej odrębności kulturowej i języka* (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE). W praktyce było to wyjątkowo trudne, ponieważ obowiązek szkolny objął wszystkie dzieci w wieku 7–16 lat życia, a rząd nie miał odpowiednich środków (op. cit.).

W ciągu pierwszej dekady system edukacji przeszedł wiele zmian. Pierwszy czarny minister edukacji prof. S. Bhengu (1995) w rozporządzeniu *Education White Paper I* podkreślił, że system edukacji i szkoleń musi się zmienić. Na podstawie różnych aktów ustawodawczych i dokumentów starano się wypracować jeden skoordynowany system edukacji, co w efekcie oznaczało zlikwidowanie siedemnastu departamentów (Kistan 2004). Utworzono dziewięć prowincji posiadających oddzielne departamenty edukacji, ale skoordynowanych przez jedno, scentralizowane ministerstwo edukacji. Wszystkie traktowane równo, otrzymały ten sam program nauczania, równe dofinansowanie i są otwarte dla wszystkich ras, bez względu na kolor skóry, pochodzenie, status, itd. Jednym z głównych założeń rozporządzenia *Education White Paper I* był dziesięcioletni okres obowiązkowej, bezpłatnej edukacji dla wszystkich dzieci oraz dostęp do wszystkich instytucji edukacyjnych (z tego powodu również egzaminy wstępne są obecnie takie same), (op.cit). W Karcie Praw Obywatelskich z 1996 roku umieszczono zapis, zgodnie z którym każdy uczeń ma prawo do kształcenia w jednym z języków oficjalnych lub w dowolnym wybranym przez niego języku, w szkole państwowej (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Pomimo podjętych ogromnych wysiłków Ch. Kistan (2004) stwierdził, że *Nawet obecnie, po 10 latach demokracji, rząd wciąż walczy z nierównościami w systemie. Nietrudno zrozumieć, że w tej sytuacji nauka informatyki, e-learning czy kształcenie na odległość nie stanowią dla Departamentu Edukacji priorytetów. W kraju istnieją szkoły, które od początku były na bardzo zaawansowanym poziomie technologicznym. Mogą one pod tym względem równać się z najlepszymi na świecie. Jednakże większość instytucji edukacyjnych wciąż próbuje uporać się z pozostałościami po apartheidzie. I pomimo, że rząd odniósł sukces, łącząc różne departamenty w jedno ministerstwo edukacji, to nadal istnieją ogromne różnice w walce ze spuścizną po apartheidzie. Wiele szkół wciąż nie ma elektryczności, wody, sanitariatów i telefonów. Wiele klas jest przepełnionych, a stosunek liczby nauczycieli do uczniów wcale istotnie się nie zmienił (proponowana średnia to 1:40 w szkole podstawowej i 1:35 w średniej). Tysiące studentów nadal chodzą lub dojeżdżają do szkół (szczególnie na obszarach wiejskich) przez kilka godzin dziennie. Kontrastują z nimi szkoły wcześniej przeznaczone dla białych oraz Indian, które są dobrze wyposażone i zlokalizowane w obszarach miejskich* (op. cit.). Problemem jest nadal wyżywienie w szkołach dla około 340 tys. uczniów, co stanowi 2,8% całej populacji szkolnej.

Wiele szkół prywatnych przyjmuje najnowsze trendy kształcenia, oferuje edukację opartą na religii lub w zależności od pochodzenia, jak np. szkoły misyjne. Istnieje również wiele sposobów wspomagania szkół. To doprowadza do tego, że najwyższy poziom osiągają zarówno szkoły i uczelnie państwowe, jak i prywatne. Przytaczając raport OECD (Mabokela 2000, za Hejwosz-Gromkowska 2012) należy stwierdzić, że odsetek alfabetyzacji wzrósł z 14,6% w 1991 roku do 89% w 2004 roku. Zatem tak duży przyrost odsetka potrafiących pisać i czytać wynika z efektywności wprowadzanych licznych reform. Jednak efektywność i jakość nauczania w szkołach dla mieszkańców nie-białych pozostaje nadal na niskim poziomie. Większość z nich ucęszcza

do szkół w małych miastach i wsiach, a w przypadkach przebywania w szkołach dla białych są narażeni na przejawy rasizmu (op. cit.).

Podobna transformacja dotknęła edukację wyższą. Po zaakceptowaniu wielu dokumentów i stworzeniu podstawy odrębnej polityki edukacyjnej, doprowadzono przez Departament Edukacji do jednego, skoordynowanego systemu. Powstały takie struktury jak *South African Qualification Authority* (SAQA; Urząd ds. Kwalifikacji RPA) i *Council on Higher Education* (CHE; Rada Edukacji Wyższej). Po 1994 roku system edukacji był restrukturyzowany poprzez przejmowanie i łączenie uczelni. W 2002 r. powstała Narodowa Grupa Robocza (*National Working Group, NWG*), której zadaniem było przekształcenie struktur edukacji wyższej. To dzięki jej działaniom efektem było zamknięcie wszystkich college'ów dla nauczycieli i zmniejszenie liczby uczelni z 36 do 21. Wszystkie (z wyjątkiem dwóch) HDI – instytucje upośledzone, zostały połączone z HAI – instytucjami rozwiniętymi, co spowodowało migracje pracowników HDI do HAI, jeszcze bardziej osłabiając HDI (op. cit.). *Opublikowano schematy narodowe dla kwalifikacji, National Qualification Framework, the Programmes and Qualifications Mixes, akredytację Komitetu Jakości Edukacji Wyższej (Higher Education Quality Committee) oraz zasady audytu instytucji, mające na celu wykreowanie powszechnych standardów i podniesienie jakości kształcenia* (op. cit.). *W sektorze edukacji wyższej instytucje, które ucierpiały na skutek wydarzeń historycznych często były miejscem zamieszek studentów, spowodowanych głównie problemami finansowymi. Zadłużone instytucje nie mogły również zapewnić żadnych udogodnień dla osób niepełnosprawnych (schemat finansowania uczelni wyższych również podlegał regulacjom rasowym)* (op. cit.).

Południowoafrykańska rama kwalifikacji

Rama Kwalifikacji w RPA została ustanowiona w 1995 roku zgodnie z uchwaleniem ustawy *South African Qualification Authority Act* (SAQA). Na mocy tego dokumentu powołano Urząd ds. Kwalifikacji RPA (*South African Qualification Authority*) działający przy Wydziale Edukacji (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>; Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki, IBE). Podstawowymi zadaniami jest próba naprawienia systemu, który był rozproszony i oddzielony, poprzez przyjęcie jednolitego i zintegrowanego systemu kwalifikacji, a także ułatwienie dostępu do edukacji i podniesienia jej jakości oraz szkoleń, jak również zwiększenie mobilności między systemami edukacji, szkoleń i rozwojem zawodowym. Ogólną koncepcję budowania spójnego i zintegrowanego systemu, bardziej sprawiedliwego dostępu i poprawy poziomu wyników postrzegają się jako część procesu pojednania i odbudowy po czasach apartheidu. Wszystkie szczeble systemu edukacji zostały objęte Krajową Ramą Kwalifikacji RPA (op. cit.).

W 2008 roku poprzednią ustawę zastąpiono nową przez *Nationale Qualifications Framework Act*. W następstwie reformy szkolnictwa wyższego minister edukacji w 2007 roku opublikował Ramę Kwalifikacji dla Szkół Wyższych, jednocześnie podkreślając utrudnienia wprowadzane odrębnymi strukturami kwalifikacji dla uniwersytetów i technikonów w procesie łączenia programów kształcenia, a także transfer studentów pomiędzy uczelniami (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki, IBE*). *Ramę Kwalifikacji dla Szkół Wyższych stworzyły podstawy pod zintegrowanie wszystkich kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego w krajową ramę kwalifikacji ułatwiającą tworzenie standardów i ocenę jakości nauczania.*

Obecnie południowoafrykańską Ramę Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego tworzy 10 rodzajów kwalifikacji w obrębie sześciu poziomów przypisanych do edukacji na szczeblu wyższym. Cztery rodzaje kwalifikacji są związane ze studiami licencjackimi, a dwie ze studiami magisterskimi i doktoranckimi. Wykształcenie na poziomie licencjackim w obrębie pierwszych trzech kwalifikacji oznacza w RPA zdobycie przygotowania zawodowego lub ukierunkowanie techniczne absolwenta. (...) Po ukończeniu edukacji ponadpodstawowej i zdaniu egzaminu państwowego, absolwent może podjąć studia przygotowujące do zawodu, jak zdecydować się o ubieganie (...) na studia magisterskie (op. cit.). Warunkiem przyjęcia na studia licencjackie jest zdanie egzaminu państwowego i uzyskania świadectwa maturalnego (*National Senior Certificate*). To minimum obowiązkowe dla wszystkich absolwentów uczelnie respektują od 2009 roku, kiedy wprowadzono je z uwagi na różnorodność programów studiów i kwalifikacji uzyskiwanych przez studentów. Warto zwrócić uwagę, że istnieje także możliwość podjęcia studiów bez świadectwa maturalnego, jednak wówczas przygotowanie takiego kandydata musi być potwierdzone przez specjalną komisję.

W Południowoafrykańskiej Ramie Kwalifikacji, wszystkie kwalifikacje zostały podzielone ze względu na ich objętość i w związku z tym każdej z nich przypisana jest określona liczba, tzw. kredytów (punktów), które zdobywa się w toku kształcenia (*credit accumulation and transfer, CAT*). Odpowiednio wysoka liczba kredytów uzyskanych za wyniki w nauce lub wyniki egzaminu, może być traktowana zamiennie z posiadaniem danej kwalifikacji. Przykładem może być sytuacja, kiedy np. na studiach magisterskich, posiadając minimum 96 kredytów uzyskanych na studiach podyplomowych, można pominąć semestr lub semestry i od razu podjąć naukę na roku kończącym się egzaminem magisterskim. Rama dokładnie określa liczbę wymaganych kredytów w odniesieniu do liczby semestrów i czasu trwania studiów (op. cit.).

System edukacji w RPA

Ustawa o edukacji narodowej z 1996 roku (*The National Education Policy Act*) określa normy i standardy w zakresie planowania oraz ewaluacji systemu kształcenia,

za które odpowiada minister edukacji, stojący na czele Wydziału Edukacji w rządzie RPA. Wydział Edukacji określa politykę edukacyjną, monitoruje i ocenia normy oraz standardy edukacji na wszystkich szczeblach kształcenia, jak również przyznaje dotacje wyższym uczelniom i decyduje o wsparciu finansowym studentów zgodnie z Krajowym Schematem Pomocy Finansowej dla Studentów (*Nationale Student Financial Aid Scheme*). Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że Ministra edukacji wspierają: Rada Ministrów Edukacji, Zarząd Komitetu Wydziału Edukacji, Rada Akredytacyjna Edukacji Podstawowej i Ponadpodstawowej, Urząd ds. kwalifikacji RPA, Rada ds. Szkolnictwa Wyższego, Rada Nauczycieli RPA, Krajowa Rada Edukacji Ponadpodstawowej oraz Rada ds. Relacji Edukacja-Praca (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

W Republice Południowej Afryki obecnie rejestruje się 12,3 miliona osób uczących się, 386 600 nauczycieli i 26 292 szkół, w tym 1098 szkół państwowych lub prywatnych (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>).

W finansowanych przez rząd szkołach publicznych średni stosunek liczby nauczycieli (wychowawców) w odniesieniu do uczniów wynosi 1:33, a w szkołach prywatnych 1:18. W szkołach państwowych w celu zapewnienia lepszych warunków nauki, jak np. nauka w mniej licznych klasach, rodzice często ponoszą dodatkowe opłaty. Natomiast w szkołach na terenach uboższych liczba dzieci niejednokrotnie sięga 50.

Specyfiką edukacji RPA jest wciąż utrudniony dostęp do edukacji, dlatego organizacje pozarządowe wspierają szkolnictwo w najbiedniejszych i najbardziej odległych obszarach, np. za pośrednictwem stacji radiowych prowadząc nauczanie na odległość. Taki tryb nauczania odbywający się we współpracy z Wydziałem Edukacji umożliwił w latach 2008–2009 objęcie kształceniem 1,8 mln uczniów (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Według *South African National Qualifications* w edukacji formalnej w RPA wyróżnia się **trzy kategorie kształcenia** (trzy szczeble) (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>), (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE):

- **Edukacja i kształcenie ogólne** (*General Education and Training, GET*)
- **Edukacja i kształcenie dalsze** (*Further Education and Training, FET*),
- **Edukacja i kształcenie wyższe** (*Higher Education and Training, HET*).

Zgodnie z ustawą z 1996 r. edukacja podstawowa jest obowiązkowa dla wszystkich mieszkańców RPA. To prawo do edukacji podstawowej i ponadpodstawowej gwarantowane przez konstytucję odnosi się również do osób dorosłych. Obowiązek szkolny dotyczy uczniów od 7 roku życia (klasa pierwsza) do 15 roku życia lub do ukończenia klasy dziewiątej.

1. Edukacja i kształcenie ogólne (edukacja podstawowa) rozpoczyna się od „klasy powitalnej” (klasa R; *reception year*), która odpowiada polskiej zerówce. W tej klasie uczniowie mają 5 lat. Kształcenie na etapie szkoły podstawowej realizowane jest przez 9 lat (dziewięć klas), od szóstego do czternastego roku życia ucznia.

Odnosząc ten poziom edukacji szkolnej do ramy kwalifikacji, jest to 1. poziom. Po ukończeniu szkoły uczeń otrzymuje kwalifikację *General Certificate*. Ten szczebel obejmuje również edukację i kształcenie podstawowe dorosłych (*Adult Basic Education and Training*), która jest jego odpowiednikiem.

2. **Edukacja i kształcenie dalsze** (edukacja ponadpodstawowa) odbywa się od 10. do 12. klasy i kończy się w siedemnastym roku życia ucznia. Klasa 12. traktowana jest jako rok maturalny. W ramie kwalifikacji każdej z tych klas jest przypisany kolejny poziom, czyli odpowiednio 2, 3 i 4. Po każdej klasie uczniowie otrzymują certyfikaty, natomiast po ukończeniu klasy dwunastej zdają egzamin państwowy i otrzymują kwalifikację *National Certificate*, który stanowi podstawę przyjęcia na uczelnie wyższe.
3. **Edukacja i kształcenie wyższe** obejmuje studia magisterskie i podyplomowe, zdobywanie certyfikatów i dyplomów, aż do poziomu stopnia doktora. Włączone są tu instytucje szkoleniowe, jak uniwersytety, politechniki, kolegia wspólnotowe i prywatne uczelnie. Warunkiem jest posiadanie matury, jednak czasem niektóre uczelnie stosują dodatkowe wymogi. Ukończenie szkoły i świadectwa osób starszych jest wystarczające do kwalifikowania do szkół technicznych i otrzymania dyplomów. Jeśli osoba uzyskała dyplom poza RPA może żądać uznania stopnia przez *Qualifications Authority* RPA. Zgodnie z ramą kwalifikacji szkolnictwo wyższe odpowiada poziomom od 5 do 10. Po każdym z nich student otrzymuje dyplom. Kwalifikację *Master's Degree*, która jest odpowiednikiem 9. poziomu ramy, student otrzymuje w 22 roku życia. Natomiast dziesiątym poziomem ramy (10.) jest kwalifikacja *Doctoral Degree* uzyskiwana w 23 roku życia.

Krajowe Ministerstwo Edukacji jest odpowiedzialne za edukację w całym kraju jako całości, również za szkolnictwo wyższe, a każda z dziewięciu prowincji ma swój własny departament edukacji. Rząd tworzy ramy dla polityki szkoły, ale administracyjna odpowiedzialność spoczywa na prowincjach. Szkoły prywatne i instytucje szkolnictwa wyższego mają sporo autonomii, jednak zgodnie z prowadzoną polityką żadne dziecko, uczeń i student nie mogą być wyłączeni ze szkoły ze względu na rasę lub religię.

Opracowanie przygotowane przez Instytut Badan Edukacyjnych w Warszawie (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE) informuje, że *Podstawowym mechanizmem zapewnienia jakości nauczania są egzaminy roczne (annual national assessments) przewidziane co trzy lata w szkole podstawowej i raz na koniec szkoły ponadpodstawowej. Wyniki egzaminów są sprawdzane przez niezależną komisję. Właśnie na ich podstawie rząd zdiagnozował u mieszkańców RPA utrudniony dostęp do szkół oraz niewystarczający poziom nauczania, wynikający z braku wykwalifikowanych nauczycieli, a niekiedy nieobecności nauczycieli na niektórych etapach nauki. W innych przypadkach brakowało podręczników i wyposażenia. Aby zaradzić tym problemom, rząd przygotował na lata 2014–2025 kolejny program, mający dostęp do edukacji i poprawić jakość kształcenia.*

Dotychczasowe wysiłki i coraz większe nakłady na edukację spowodowały, że już 98% dzieci w wieku 7–15 lat uczęszcza do szkół, 88% sześciolatków i 70% cztero- i pięcioletków uczestniczy w różnych zajęciach edukacyjnych w centrach rozwoju dla małych dzieci (*Early childhood development centres*). Efekty działań są widoczne także w zwiększeniu liczby uczniów kończących edukację ponadpodstawową i przystępujących do egzaminów umożliwiających podjęcie studiów licencjackich (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Niezależnie od podejmowanych działań, zjawiskiem występującym jest nieposyłanie do szkoły ok. 200 tys. dzieci objętych obowiązkiem szkolnym przez społeczność czarnoskórą, wśród której nie ma kultury uczenia się, ponieważ rodzice nie uczęszczający w czasach apartheidu do szkoły, nie widzą takiego sensu nawet i obecnie (Fiske 2004, za Hejwosz-Gromkowska 2012).

Szkolnictwo wyższe

W 1997 roku przeprowadzono reformy w obszarze szkolnictwa wyższego redukując liczbę instytucji kształcących, zniesiono podział na uniwersytety dla białych i innych grup etnicznych, zmieniono system z elitarnego na masowe (*Reviews of national Policy for education* 2008, za Hejwosz-Gromkowska 2012). To spowodowało z roku na rok wzrost liczby mieszkańców czarnoskórych podejmujących studia, czego przykładem może być fakt, że w 2008 roku odsetek czarnoskórych studentów wyniósł już 65% wobec 22% białych. Jednak nadal odsetek czarnoskórych mieszkańców RPA kończących pierwszy stopień studiów (69,8% czarni, 84,7% biali) jest mały. Zatem tylko 14% z nich ma wyższe wykształcenie, natomiast wśród ludności białej aż 65%. Studenci czarnoskórzy nie podejmują także kształcenia na kierunkach ścisłych, inżynierskich i podyplomowych. Przyczyn takiej sytuacji należy upatrywać w nierównym dostępie do szkół dobrej jakości na poziomie szkoły średniej, a nawet już na szczeblu podstawowym (op. cit.; *Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Ponad milion studentów w kraju studiuje w 22. państwowych szkołach wyższych finansowanych przez rząd: 11 uniwersytetach, 6 politechnikach oraz 6 pozostałych instytucjach wchodzących w skład obszaru szkolnictwa wyższego. Raport IBE (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE) informuje, że specyfiką RPA są programy nauczania dedykowane kształceniu dorosłych, ze szczególnym naciskiem kładzionym na naukę pisania i czytania.

Państwowe szkoły wyższe oferują kształcenie akcentujące wiedzę teoretyczną lub techniczną. Na terenie RPA edukację prowadzą także filie zagranicznych uczelni wyższych, na których można podjąć studia poprzez kształcenie na odległość. Wyższe wykształcenie można zdobyć także w niepublicznych instytucjach edukacyjnych.

Jednak wydają one nieakredytowane dyplomy, które muszą być nostryfikowane, aby odnieść je do Południowoafrykańskiej Ramy Kwalifikacji.

To zróżnicowanie było przyczyną rozpoczęcia w 2004 roku kolejnej reformy szkolnictwa wyższego, w wyniku której łączono działające na danym terenie instytucje szkolnictwa wyższego o profilu technicznym, uniwersytety i technikony oraz przekształcano je w uniwersytety techniczne umożliwiające zdobycie wykształcenia zawodowego (op. cit.). Głównym ośrodkiem rozwoju szkolnictwa wyższego w RPA jest Johannesburg, który posiada dobrze rozwinięty system uniwersytetów zarówno publicznych, jak i prywatnych. Pierwsze uniwersytety powstały jeszcze w XIX wieku, natomiast zdecydowana większość to efekty współczesnych zmian i reform edukacji.

Wybrane przykłady uniwersytetów publicznych (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>; Hejwosz-Gromkowska 2012):

1. **University of Cape Town**, UCT (Uniwersytet w Kapsztadzie) najstarszy uniwersytet w RPA powstał w 1829 roku, który jest uznanym ośrodkiem trwałego sprzeciwu polityce apartheidu. Kształci się tu ponad 20 tys. studentów na kierunkach takich jak: handel, inżynieria i kształtowanie środowiska, prawo, nauki o zdrowiu, nauki humanistyczne i ścisłe oraz studiach podyplomowych. Prowadzone są badania naukowe w około 60 centrach, instytutach oraz jednostkach badawczych. Jest miejscem, w którym utworzono w 2007 roku **Kapsztadzka Deklarację Otwartej Edukacji**, międzynarodową deklarację poświęconą zagadnieniom otwartego dostępu, otwartej edukacji i otwartych materiałów edukacyjnych.
2. **University of Johannesburg** powstał 1.01. 2005 r. z trzech oddzielnych uniwersytetów i szkoły wyższej – *Rand Afrikaans University*, *Technikon Witwatersrand* i *kampusów Johannesburg Vista University*. Oferuje kształcenie w języku angielskim i afrikaans, chociaż kursy mogą być podjęte w każdym z języków urzędowych RPA. Realizowane są programy zarówno techniczne, jak i akademickie dla około 45 tys. studentów.
3. **University of Witwatersrand** powszechnie znany jako *Wits University* jest jednym z wiodących uniwersytetów oraz instytucji badawczych w RPA. Jest jednocześnie znany jako centrum oporu wobec apartheidu. Położenie kampusu w centrum miasta Johannesburga przyciąga wielu studentów z całej Afryki. W strukturze Uniwersytetu znajdują się wydziały inżynierii i budownictwa, nauk humanistycznych, nauk medycznych, nauki i handlu. Znajduje się tu również Departament Nauki i Technologii, Centrum Doskonałości, Wits Instytut Analiz Społecznych i Badań Ekonomicznych oraz Wits Business School. W tym uniwersytecie oferowane są także studia w zakresie edukacji dorosłych, przygotowujące wykwalifikowaną kadrę nauczycieli kształcenia ustawicznego (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).
4. **Vaal University of Technology** znajduje się w głównym Campusie w Vanderbijlpark, 60 km na południowy zachód od Johannesburga. Oferuje edukację dla około 15 tys. studentów.

Prywatne uczelnie to (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>):

1. **Monash University** w Johannesburgu jest jednym z ośmiu istniejących na świecie (w Australii ten typ uczelni funkcjonuje od 1961 roku; sześć uczelni jest w Australii, a jedna w Malezji). Nazwa nadana na cześć wybitnego australijskiego Generała Sir John'a Monash'a. W 2013 r. Monash University podjął współpracę pozwalającą na zwiększanie oferty edukacyjnej.
2. **Midrand University** powstał w 1989 roku i znajduje się w Midrand w prowincji Gauteng. Oferuje tytuł licencjata w zakresie handlu, technologii informacyjnej, prawie, nauk społecznych, sztuk pięknych, łączności i informatyki. Ponadto, 4 poddyplomowe kwalifikacje – Bachelor of Arts z wyróżnieniem w Graphic Design, Bachelor of Science z wyróżnieniem w dziedzinie technologii informatycznych, Bachelor of Commerce z wyróżnieniem w zarządzaniu przedsiębiorstwem i Masters in Psychology.
3. **Stellenbosch University** położony jest w regionie uprawy winorośli Stellenbosch, 60 km od Cape Town. Jest jedną z instytucji w RPA prowadzących badania wpływu inwazyjnych gatunków roślin w rolnictwie w południowej Afryce, różnorodności biologicznej i ekoturystyki.
4. **Tshwane University of Technology** powstał poprzez włączenie byłej Północnej Gauteng, i północno-zachodniego Technikon Pretoria. Uniwersytet oferuje ponad 180 programów, niektóre z tych specyficznych dla instytucji, takich jak sport i techniki wykonywania badania koni, medyczne ortotyka i protetyka oraz zarządzania środowiskiem.

Pomimo wielu zmian i transformacji jakie przechodzi sektor edukacji wyższej, nadal są widoczne różnice. Uniwersytety w Cape Town, Pretorii, Stellenbosch i Free State posiadają światowej klasy pracownie komputerowe, infrastrukturę i programy. Natomiast uniwersytety w Zululand, na północy, w Venda i Transkei walczą o utrzymanie dotychczasowych budynków i infrastruktury. Ich laboratoria komputerowe są przestarzałe i nie spełniają standardów kształcenia. Jednak realizując postulat wyrażony w raporcie Rządowym na temat Edukacji z 1997 roku rząd podejmuje działania sprzyjające stworzeniu jednego krajowego systemu edukacji uniwersyteckiej (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Stosunkowo nowy jest w RPA *e-learning*, jednak wciąż rośnie liczba podejmowanych działań w kampusach i instytucjach. Wiele uczelni korzysta z różnych form kształcenia na odległość, jednak jedynie kilka (np. Tshwane University of Technology, Uniwersytet w Pretorii i Stellenbosch University) rozpoczęło własne projekty *e-learningowe*. Uniwersytet Free State prowadzi studia on-line we współpracy z zagranicznym partnerem. Instytucje te mają zaplecze finansowe, które pozwala im na zamieszczenie w swojej ofercie nowości technologicznych (<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm>).

Podsumowanie

Niezależnie od wielu trudności, jakie przeżywa system edukacji w RPA, panujących warunków historycznych oraz postrzegania RPA jako państwa z grupy krajów rozwijających się, warto zwrócić uwagę, że istnieją w niej również ośrodki wykorzystujące najnowocześniejsze technologie edukacyjne. *Dobrze wyposażone szkoły przyciągają najlepszych uczniów z wyższych klas, bez względu na rasę i kolor skóry. Większość szkół, przeznaczonych w dawnym systemie dla białych i Indian, jest wyposażona w pracownie komputerowe. Kontrastują z nimi szkoły z przepelnionymi klasami, bez wody, elektryczności i telefonów. Podejmowane są próby ujednoczenia tej sytuacji.* Głównym zadaniem w początkowych latach XX wieku pozostawało wyrównanie poziomu środowiska edukacyjnego i udostępnienie edukacji dla dzieci bez względu na uprzedzenia rasowe. Jak pisał Ch. Kistan (2004) *Fundacja Nelsona Mandeli we współpracy ze sferą przemysłu buduje szkoły w najbardziej ubogich dzielnicach. Szkoły te mają nowoczesne wyposażenie, ale brak w nich wykwalifikowanych nauczycieli. Od czasu uporania się z apartheidem, warunki życia wielu ludzi wcale tak bardzo się nie zmieniły i różnice dzielące bogatych i biednych są wciąż ogromne.* Zatem potrzeba jeszcze wielu zmian, aby nadrobić zaległości na tych obszarach. Ponieważ (...) *praktyki społeczne w RPA wskazują, że rasa i status społeczno-ekonomiczny stanowią główne czynniki stratyfikacji społecznej* (Hejwosz-Gromkowska 2012).

Podejmowane działania rządu koncentrują się na tworzeniu w regionach najuboższych, szkół całkowicie dotowanych przez państwo, co spowodowało, że w 2007 roku stanowiły one już prawie połowę wszystkich szkół. Drugim obszarem działań jest dożywianie dzieci i młodzieży. Efektem Krajowego Programu Dożywiania w Szkołach (*National Schools Nutrition Programme*) było objęcie pomocą około 7 mln dzieci w szkołach podstawowych w 2007 r., a od 2009 r. około miliona w szkołach ponadpodstawowych. Równocześnie w wyniku współpracy Wydziału Edukacji z Wydziałem Rolnictwa założono ponad 2 tys. ogrodów przyszkolnych, które pozwalają na uprawę i dostarczanie szkołom owoców i warzyw dla dzieci. Zadaniem wyżej przedstawionych programów, było objęcie do 2014 r. taką opieką 200 tys. dzieci. Ponadto, na szczeblu ponadpodstawowym projekt rządowy przyjął objęcie kształceniem zawodowym analfabetów do 35 roku życia (*Kwalifikacje w Republice Południowej Afryki*, IBE).

Rząd cały czas (...) *ujednocila system edukacji poprzez łączenie rozproszonych instytucji i ośrodków dydaktycznych w struktury regionalne. Szczególnie (...) regulacja systemu szkolnictwa wyższego i dostosowywanie do wymogów globalizacji, rozwijającej się gospodarki i potrzeb kraju ma polegać również na określeniu zasad nauczania na odległość* (op. cit.). Takie programy nauczania na odległość są dostępne także na poziomie uniwersyteckim, natomiast w przemyśle pojawiają się już działania oparte o *e-banking*, *e-shopping* i finansowe transakcje *online*.

Literatura

- BHENGU S., 1995, Rozporządzeniu *Education White Paper 1* (Department of Education, *Education White Paper 1*, Cape Town, South Africa. <http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm> (dostęp 10.07.2016).
- KISTAN Ch., 2004, Stan edukacji i miejsce e-learningu w postapartheidowej Republice Południowej Afryki. *E-mentor* nr 5 (7); <http://www.e-mentor.edu.pl/arttykul/index/numer/7/id/105> (dostęp 10.07.2016).
- DEREŃ E., 2011, Kształcenie nauczycieli w Polsce. <https://sites.google.com/site/ksztalce-nienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli> (dostęp 15.07.2016).
- FISKE E.B., Ladd H.F., 2004, *Elusive equity. Education reform in post-apartheid South Africa*, Brooking Institution Press, Washington DC.
- GOLINOWSKA S., 2000, *Polityka społeczna. Koncepcje-instytucje-koszty*, Wydawnictwo Poltext.
- GMEREK T. (red.), 2011, *Kapitalizm, edukacja, nierówność społeczna (teoria reprodukcji ekonomicznej S. Bowlesa i H. Gintisa)*. [w:] *Edukacja i stratyfikacja społeczna*. Wydawnictwo Impuls, Kraków.
- HEATER D., 2004, *A history of education for citizenship*. RoutledgeFalmer, London-New York.
- HEJWOSZ-GROMKOWSKA D., 2012, Społeczne funkcje szkolnictwa wyższego w RPA i konstruowanie różnicy. *Studia Edukacyjne*, 21: 45–61.
- KRIGE D., CAIRNS S., MALALIMA B., SCOTT D., 1994, *The Education Atlas of South Africa* Education Foundation Publication, Durban.
- KWALIFIKACJE W REPUBLICIE POŁUDNIOWEJ AFRYKI, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa www.kwalifikacje.edu.pl/download/ramy_swiat/rpa.pdf (dostęp 15.07.2016).
- KWIECIŃSKI Z., 1990, *Zmiana, rozwój i postęp w świadomości podmiotów edukacji*. Wstęp do badań, *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4.
- MABOKELA R.O., 2000, *Voices of conflict. Desegregating South African Universities*. RoutledgeFalmer, London-New York.
- OKOŃ W., 1998, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, PWN, Warszawa.
- OKOŃ W., 2007, *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- RAJKIEWICZ A., SUPIŃSKA J., KSIĘŻOPOLSKI M. (red.), 1998, *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Katowice.
- REVIEWS OF NATIONAL POLICE FOR EDUCATION, South Africa, OECD, 2008.
- SCHARFENBERG R., 1998, *Kwestia zdrowia*. [w:] A. Rajkiewicz, J. Supińska, M. Książkowski (red.), *Polityka społeczna. Materiały do studiowania*, Katowice.

SZKUDLAREK T., 2009, Pedagogika krytyczna. [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), Pedagogika. Podręcznik akademicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, t. 1.

Źródła elektroniczne

http://www.edulandia.pl/edukacja/1,101856,7593250,Jak_wyglada_edukacja_w_Afryce_.html (dostęp 10.07.2016).

https://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0ahUKEwit762pp4LOAhVCEiwKHZS9DKkQFgg1MAQ&url=http%3A%2F%2Fwww.kwalifikacje.edu.pl%2Fdownload%2Framy_swiat%2Frapa.pdf&usg=AFQjCNGShvkmGpBT3wxIepWm9zwnkOAnaQ&cad=rja (dostęp 10.07.2016).

<http://www.southafrica.info/about/education/education.htm#V4-S9RK21OY> (dostęp 10.07.2016).

<http://www.education.gov.za/Curriculum/ActionPlanto2014/tabid/418/Default.aspx> (dostęp 10.07.2016).

<http://www.southafrica.info/about/education/universities.htm#V4-XuRK21Oa> (dostęp 10.07.2016).

<http://www.easyexpat.com/pl/guides/south-africa/johannesburg/edukacja/system-oswiaty.htm> (dostęp 10.07.2016).